

Шумка А. В.,

Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів

МОВНА СВДОМІСТЬ: ОСОБЛИВІСТЬ СТРУКТУРИ В УМОВАХ ДВОМОСНОСТІ

Стаття являється результатом узагальнення, аналізу та систематизації теоретичних та емпіричних даних з дослідження мови та інтелекту, проблеми вербальної організації людини. В роботі представлена концептуальна модель структури мовної свідомості у вигляді вербально-змістового конструкту, що структурується блоком декларативного вербального знання та процедурним блоком (мовленнєвих механізмів).

Ключові слова: вербально-змістовий конструкт свідомості, змістова одиниця, декларативне вербальне знання, мовленнєвий механізм.

Статья является результатом обобщения, анализа и систематизации теоретических и эмпирических данных по исследованию языка и интеллекта, проблемы вербальной организации человека. В работе представлена концептуальная модель структуры языкового сознания в виде вербально-смыслового конструкта, структурируемого блоком декларативного вербального знания и процедурным блоком (речевых механизмов).

Ключевые слова: вербально-смысловый конструкт сознания, смысловая единица, декларативное вербальное знание, речевой механизм.

The article is the result of compilation, analysis and systematization of theoretical and empirical data on the study of language and intelligence, verbal problems of human organization. This paper presents a conceptual model of the structure of language consciousness in the form of verbal and semantic constructs, structured unit of verbal declarative and procedural knowledge unit (speech mechanisms).

Keywords: verbal-semantic construct of consciousness, a semantic unit, verbal declarative knowledge, the speech mechanism.

Цілісне пізнання людини являється однією з фундаментальних тенденцій сучасної антропологічної науки. Гуманітарна парадигма в науковому дослідженні робить людину мірилом всього суцього, чи то пізнання природи та суспільства в цілому, чи то вивчення більш вузької проблематики, такої як мова людини, вербальна комунікація, мовленнєвий інтелект. Комплексне вивчення людини не мислене без розгляду питань мови та мовлення як ключової ланки в процесі психічного та соціального становлення особистості. При цьому акцентується важливість людського виміру мови: її дослідження як психічного феномену, а не як надіндивідуальної системи знаків, правил та норм їх функціонування. Саме виявлення специфіки індивідуального репрезентування та функціонування мовного знання у свідомості мовної особистості виступає ключем до пояснення успішності чи неуспішності вербальної комунікації. Вербальна організація людини в умовах білінгвізму становить особливу зацікавленість.

Як відмічає В. П. Беляєв, знаки мови фіксують національні особливості мислення та поведінки, впливаючи тим самим на розуміння світу [1, с. 68]. В історії етнопсихолінгвістики ця ідея у більш категоричній формі відображена у відомій «гіпотезі лінгвістичної відносності» Е. Сепіра–Б. Уорфа, де стверджуються, що «ми сприймаємо ті чи інші явища, так чи інакше дякуючи тому, що мовні норми нашого суспільства передбачають дану форму вираження». (Е. Сепір). Л. Вітгенштейн наступним чином афористично коментував ідею залежності «індивідуальної психіки від надіндивідуального творення народу (мови)» (О. О. Потебня) «Кордони моєї мови – це кордони мого світу».

Недивлячись на критику цієї гіпотези як закордоном так і у вітчизняній науці, зацікавленість теорією то затухає, то розгоряється з новою силою. Можна поставити під сумнів саму первинність авторства ідеї. Український філолог О. О. Потебня ще наприкінці XIX ст. писав, що «акт пізнання суб'єкта виступає у якості похідної від мовної структури, котра є об'єктивною і не залежить від індивідуальних рис особистості та розуміння, котрим зумовлена належність до одного і того самого народу» [2, с. 142], тоді як «сепіровська» лінгвістична відносність і детермінізм датуються серединою XIX ст. Якщо дивитись ще глибше, то припущення про те, що різні мови по-різному впливають на мислення висувалися ще при зародженні філософії. Спільним принциповим моментом подібних теорій є: а) пошук універсальної формули співвідношення мовних фактів з явищами психічними та психологічними (фактами сприйняття, пам'яті, мислення, соціальної поведінки, із спільним баченням світу, типовим для даного культурного середовища) і б) виявлення казуальної природи існуючих між ними зв'язків.

Можливим є і дещо інше пояснення соціокультурної зумовленості мовної свідомості та національно-культурного аспекту вербальної поведінки людини. Пошук відповіді на поставлене питання цікавий, зокрема, через аналіз особливостей змісту вербально-змістового конструкту свідомості особистості, що формується в контексті реального «життя знаків в рамках життя суспільства» (Ф. де Сосюр).

Безумовно, мовні знання по-різному репрезентуються у свідомості кожної людини через формування так званого «суб'єктивного психологічного наповнення» мовного знака. Як образно відмітив В. фон Гумбольдт: «Душа людини є колискою, батьківщиною та житлом мови». Л. С. Віготський стверджував, що слова природної мови мають загальноприйняті значення, але у свідомості за словами ховаються індивідуальні смисли [3, с. 37]. При цьому рух семантичної та фізичної сторін слова в опануванні мовними структурами не співпадають в розвитку: спочатку засвоюється фізична сторона знака, тоді як формування адекватної когнітивно-мовної репрезентації знака у свідомості та його семантично-смісловому наповнення – процес тривалий та копіткий. Слово – посуд, котрий даний нам готовим, але наповнюємо ми його змістом самостійно, тому психологічний

зміст одних і тих самих знаків у всіх нас дещо інше. Саме це мав на увазі Л. С. Виготський, вказуючи на індивідуальні смисли, що скриваються у свідомості за словами. Можна стверджувати, що засвоєння не тільки слів мови, але й інших мовних одиниць: фраз, граматичних форм та структур, синтактичних моделей – також супроводжується формуванням їх «індивідуального психологічного наповнення» у свідомості носія мови.

Дану ідею підтверджують експериментальні дослідження мовного онтогенезу Ж. Піаже. Так, вчений свого часу встановив, що дитина раніше опановує складною структурою речень із сполучниками типу «тому що», «незважаючи на», «так як», «хоча» тощо, ніж смисловими сутностями, що відповідають цим синтаксичним формам. Ж. Піаже виявив, що мовна граматики в розвитку дитини випереджає його логіку. Дитина, котра абсолютно правильно і адекватно вживає сполучники, що виражають причинно-наслідкові, часові та інші залежності у своєму спонтанному мовленні, ще не усвідомлює смислової сторони цих сполучників і не вміє довільно користуватися нею. А задовго до дослідів Ж. Піаже О. О. Потєбня зазначив, що вроджених категорій часу, простору, причини люди не мають: «... вони [ці категорії] народжуються зі здатністю чуттєвого сприйняття, але засвоюються при оволодінні словом» [2, с. 143].

Це означає, що в мовленнєвому розвитку людини (засвоєння рідної мови дитиною або іноземної – і дитиною, і дорослим) спочатку має місце засвоєння фізичної сторони знака. Однак, за ним у свідомості спочатку немає відповідного психологічного наповнення, котре формується не симультанно з оволодінням знаком, а поступово в процесі накопичення мовленнєвого досвіду функціонування цього знака. Зміст психологічного наповнення мовленнєвого знака визначається контекстом, в якому мало і має місце його засвоєння і функціонування: емоціональним, образним, семантичним, культурно-історичним.

Як зазначав Л.С. Виготський, дійсний смисл кожного слова визначається всім багатством існуючих у свідомості моментів, що відносяться до того, що виражено даним словом [3, с. 38]. Знак (слово, мовна структура) «вбирає» в себе з усього контексту, в котрій він вплетений, інтелектуальні й афективні відносини і починає значити більше і одночасно менше, ніж міститься в його загальноприйнятій семантиці. Більше – тому, що його референтна область може значно розширитися, менше – тому, що абстрактне значення знака обмежується і звужується до деякого конкретного контексту. На думку О. О. Потєбні, «слово може бути знаряддям, з одного боку, розкладання, з іншого – згущення думки тому, що воно є уявленням, тобто не образом, а образом образу» [2, с. 59].

Коли говорять про національно-культурну специфіку засобів комунікації, мова йде не про зафіксовані в самих комунікативних одиницях національні особливості мислення або поведінки, а про специфіку психологічного наповнення комунікативних знаків у свідомості носіїв мови. Сам мовний знак поза культурно-історичним контекстом життя має лише значення і є семантично значимим, але комунікативно (психологічно) нейтральним. Про це згадував ще І. А. Бодуен де Куртене, розглядаючи вербальне мислення як зміст «мовної скарбниці душі», що сформована перетворенням усіх боків життя в «психічні еквіваленти, що асоціюються з мовними уявленнями» [4. Т. 1. – с. 312].

Знаки в єдності із психологічним наповненням, що формується у свідомості людини, виступають базовими смисловими структурами мовної свідомості індивіда, що утворюють в комплексі вербально-смисловий конструкт. В одному культурно-мовному середовищі в силу єдності соціально-культурної ситуації життєдіяльності мовних особистостей базові смислові структури (за своїм змістом) можуть бути схожими у всіх носіїв мови (але не тотожними). Таким чином, не мова визначає свідомість (ідея ізоморфізму мови і свідомості є хибною) і не свідомість індивіда визначає мову (мова є надіндивідуальною, об'єктивною системою знаків, правил, норм). Психологічний зміст та особливості функціонування в мовленнєвій комунікації структур мови виступають відображенням у свідомості людини санкціонованих в тому чи іншому культурно-історичному середовищі способів поведінки, спілкування, діяльності через призму індивідуальної участі в цьому члена групи.

Зміст вербально-смислового конструкту свідомості можна розглянути через теорію смислових одиниць, засновану на концепції Н.Т. Єрчака про трикомпонентну (образна, знакова і емоційна) модель свідомості [5, с. 234].

Базовий елемент мовної свідомості – смислова одиниця, що включає індивідуально-пропорційно представлені у кожній людини знаковий, образний і емоційний компоненти. Так, крім знаків мови (звуків, слів, фраз), існують ментальні знаки – репрезентації знаків мови в індивідуальній свідомості. При цьому знак має стабільне, стійке, зрозуміле всім носіям цієї мови значенням, а відповідний ментальний знак має індивідуальний смисл. Цей індивідуальний смисл визначається зв'язком ментального знака з певним образом і певними емоціями у свідомості окремої людини в рамках однієї смислової одиниці. При цьому образ являє собою ментальну репрезентацію фрагмента дійсності, свого роду контексту, в якому функціонує знак. Людина пізнає навколишній світ через призму своїх емоцій, які фіксуються у свідомості симультанно при формуванні смислової одиниці, в комплексі з ментальним знаком і образом. С. Л. Рубінштейн, кажучи про єдність мислення та емоцій, свого часу зауважив, що «...Мислення як реальний психічний процес є єдністю інтелектуального і емоційного, а емоція – єдністю емоціонального та інтелектуального» [6, с. 96-97]. Цікавим є образне порівняння Б. І. Додонова емоцій і мислення сучасної людини з двома відгалуженнями одного дерева, які «мають одні витoki і тісно переплітаються один з одним у своєму функціонуванні на вищих рівнях» [7, с. 273].

Смислові одиниці багато в чому схожі у всіх людей, оскільки визначають понятійне мислення в цілому. Разом з тим знаковий, образний і емоційний компоненти пропорційно і якісно виражені у різних людей по-різному: яскравість і якість образів, а також відтінки емоцій у людей різні. Вербально-смисловий конструкт свідомості виступає матрицею базових смислових одиниць, яка формує систему оцінки, що визначає мислення людини, її ставлення, вчинки.

Помилковим було б вважати, що в умовах білінгвізму і полілінгвізму засвоєння другої, третьої і т.д. мови здійснюється за допомогою органічної інтеграції нових мовних знаків у вже сформованій в свідомості особистості на основі рідної мови вербально-сислового конструкту через зіставлення значень слів, форм, структур. Оволодіння іноземною мовою передбачає формування окремої системи смислових одиниць через ментальне уявлення іншомовних знаків та їх інтеграцію з відповідними контексту засвоєння емоціями та образами, що складають їх психологічне наповнення. Класичним є приклад про нульову емоційну реакцію аудиторії при сприйнятті слова «мама», вимовленого іноземною мовою (якою аудиторія володіє), на відміну від неконтрольованого емоційного реагування на еквівалент рідною мовою. Психологічне наповнення семантично еквівалентних слів різних мов в свідомості однієї людини не тотожне, відповідні смислові одиниці відрізняються пропорційністю і змістом знакового, образного та емоційного компонентів. Як тут не погодитися з образним порівнянням С. Чейза: «Ті, що говорять різними мовами по-різному бачать і оцінюють космос» [8, с. 9].

Цікавою видається можливість співвідношення ідеї вербально-сислового конструкту свідомості з теорією соціальних уявлень. У класичному визначенні, сформульованому С. Московичі, під соціальними уявленнями розуміється мережа понять, тверджень та пояснень, що народжуються в повсякденному житті в ході міжособистісної комунікації [9, с. 4]. Причому в концепції С. Московичі соціальні уявлення є динамічними утвореннями соціального об'єкту. Через соціальні уявлення людина не просто фіксує набір різних феноменів, але конструює внутрішню модель світу через визначення значущості та цінності пізнаваних явищ.

В ідеї вербально-сислового конструкту свідомості враховуються системоутворююча роль та участь знака (одиниці мови) у побудові та функціонуванні соціальних уявлень. Соціальні репрезентації реальності не тільки поширюються, змінюються або спростовуються через мовне спілкування, але і формуються через перетворення сторін життя в «психічні еквіваленти, що асоціюються з мовними уявленнями» [4. Т.1. – с. 312]. І.А. Бодуен де Куртене, аналізуючи мовне мислення у співвідношенні із змістом життя суспільства, зазначав, що «...із мовного мислення можна вивести ціле своєрідне мовне знання, знання всіх областей буття, всього прояву світу, як матеріального, так і індивідуально-психічного і соціального» [4. Т.1. – с. 312].

Розгляд структури мовної свідомості через вербально-сисловий конструкт дозволяє пояснити цілий ряд питань соціального потенціалу особистості: від засвоєння і володіння мовою до конструювання образу світу у свідомості та специфіки соціокультурного буття.

Подальший і більш глибокий аналіз змісту і структури мовної свідомості в умовах білінгвізму представляється особливо цікавим у контексті теорії Дж. Андерсена, що виділяє два блоки довгострокової пам'яті: декларативну пам'ять (факти) і процедурну (програми дій) [10, с. 13]. Розвиваючи концепцію американського психолога, мовна свідомість, у свою чергу, представляється такою, що структурується аналогічними блоками: декларативним вербальним знанням і процедурним блоком мовленнєвих механізмів. Декларативне вербальне знання репрезентується у вигляді вище розглянутого вербально-сислового конструкту, елементи якого представлені смисловими одиницями. Процедурний блок включає програми дій з використання декларативного знання для продукування і сприйняття мови – механізми мовосприйняття і мовоутворення. Так, механізм сприйняття мови можна визначити як прихований психічний процес, складну розумову діяльність, представлену системою взаємодоповнюючих ментальних дій з освоєння інформації в мовленнєвому відтворенні.

Аналіз психологічної літератури, практика викладання іноземної мови, а також результати емпіричних досліджень дозволяють виділити наступні найбільш очевидні інтелектуальні процедури, що є складовими механізми сприйняття мови: а) ідентифікація звуків (букв), звуко-(букво-) утворень, б) встановлення значень, з'ясування смислів через активацію відповідних ментальних структур (смислових одиниць), в) інтеграція одиниць на всіх рівнях тексту (фонетичному, лексичному, синтаксичному, макрорівні (текстовому)), г) семантичне та смислове моделювання, д) програмування розвитку тексту. Всі ці вербально-когнітивні дії носять прогностичний характер і реалізуються за наступною схемою виконання операцій: формування гіпотези – контроль – прийняття рішення. Інтеграційні процедури на макрорівні тексту передбачають встановлення просторово-часових, причинно-наслідкових та інших зв'язків.

Аналогічним чином розглядається і механізм породження мовлення, котрий функціонує через систему операційних процедур, що дозволяє «перевести» думку з мови смислових одиниць на природну мову через логіко-мовне моделювання.

Спеціально проведені дослідження доводять помилковість припущення про наявність переносу мовленнєвого механізму, що забезпечує мовленнєву діяльність рідною мовою, на здійснення іншомовної мовленнєвої діяльності. Оволодіння і координативне володіння іноземною мовою – першою, другою і т.д., передбачає формування у свідомості окремої системи операційних процедур, що складають роботу іншомовного мовленнєвого механізму, тобто автономно функціонуючого процедурного блоку.

Дане твердження не суперечить вищевикладеному спростуванню ідеї детермінування розумової роботи індивіда мовою і її структурою. Закони логіки, категорії мислення, ключові логічні сутності представляються універсальними – відображенням об'єктивної дійсності у свідомості людини. Ряд вчених вважають, що логіка мислення виявляє себе в глибинній мовній граматиці, що основні розумові сутності відображені в граматиці мов. Саме граматична категоризація створює ту концептуальну мережу, той каркас розподілу і функціонування концептуального матеріалу, який забезпечує когнітивно-мовні процеси [2, с. 132].

Разом з тим немає прямої відповідності між розумовими сутностями і категоріями мови: перші універсальні, інші відносні. Навіть в одній і тій самій мові смисловий зміст може бути оформлений реченнями різних синтаксичних моделей з різним словниковим і граматичним наповненням. А одні й ті ж мовні знаки можуть бути використані для оформлення різних понять, уявлень, ідей, відносин. Відсутність однозначної відповідності поняття і слова, думки та її мовного вираження називають «асиметричним дуалізмом мовного знака» [6, с. 128].

Координаційне володіння іноземною мовою передбачає встановлення відповідностей мисленневих категорій і поверхневих вербальних структур їх вираження в даній конкретній мові без посередницької функції рідної мови. З'ясування цих відповідностей для кожної іноземної мови, а також досягнення спонтанності перенесення логіко-смыслових відносин у мовні форми їх вираження і навпаки, означає формування у свідомості системи операційних процедур, що становлять роботу іншомовного мовного механізму, тобто автономно функціонуючого процедурного блоку, котрий забезпечує іншомовну мовленнєву діяльність.

У світлі вищевикладеного не можна не згадати думку А.А. Леонтьєва: «Будучи використаний як опора в психічній діяльності людини (у мисленні, пам'яті, сприйнятті), мова жодною мірою не диктує шляху цієї діяльності, способи її здійснення. Людина не запам'ятовує те, що підказує йому мова, – вона використовує мову для того, щоби запам'ятати те, що йому потрібно. Людина не мислить так, як диктує йому мова, – вона опосередковує своє мислення мовою в тій мірі, в якій це відповідає змісту і завданням мислення. Людина не сприймає те, що означено, – він вербалізує те, що йому потрібно сприйняти» [11, с. 258].

Таким чином, вищевикладений аналіз теоретичних і емпіричних даних дозволяє вважати, що координативний білінгвізм/полілінгвізм передбачає існування у свідомості людини окремих за мовами блоків декларативного вербального знання і процедурних блоків мовних механізмів, сформованих у ході засвоєння іншомовної знакової системи. Зрештою, не існує мовних лексико-граматико-синтаксичних універсалій (це однозначно довели свого часу ще Е. Сепір і Б. Уорф), так само як і не може існувати універсальної вербально-когнітивної кодової системи (декларативного та процедурного блоків), що забезпечує вербальну поведінку людини будь-якою мовою. Всі кодові системи за мовами формуються, існують і функціонують автономно, що не виключає їх взаємозв'язку та опосередкованої робочої пам'яті.

Література:

1. Белянін В. П. Психолінгвістика / В. Белянін. – К., 2006. – 232 с.
2. Бодуэн де Куртэнэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию: в 2 т. / И. Бодуэн де Куртэнэ. – М. : АН СССР, 1963. Т.1. – 368 с.
3. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. Выготский. – М.: Лабиринт, 5-е изд., испр., 1999. – 350 с.
4. Єрчак Н. Т. Психология профессиональной речи учителя / Н. Єрчак. – дис. на здобуття ступеня д-ра психол. наук., Минск, 2011 – 306 с.
5. Колшанський Г. В. Логіка та структура мови / Г. Колшанський. – К. : Наукова думка, 1982. – 240 с.
6. Леонтьев А. А. Основы психолінгвістики / А. Леонтьев. – 3-е изд. – М. : Смысл, 2003. – 287 с.
7. Московичі С. Соціальні уявлення: історичні погляди / С. Московичі // Питання психології. – 2005. – № 1. – С. 3-18.
8. Потебня О. О. Думка і мова: зб. творів / О. Потебня. – К. : Наука, 1999. – 300 с.
9. Психология мотиваций и эмоций: Хрестоматия по психологии / під. ред. Б. Гиппенрейтера. – М. : ЧеРо, 2006 – 752 с.
10. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973. – 432 с.
11. Anderson J. R. The structure of Cognition. – London : Harvard University Press. 1983. – 234 p.